

सां. घ. कंटकांची 'सुबोध' कथा

सांवळाराम घनश्याम कंटक हे मराठीतील पहिल्या पिढीतील कथाकार. त्यांनी आपल्या कथालेखनाला १९२२-२३ च्या दरम्याने प्रारंभ केला असे दिसते. पुढे त्यांचे कथालेखन कमी अधिक प्रमाणात १९७०च्या दशकापर्यंत चालले होते. या दृष्टीने पाहू जाता ते दिवाकर कृष्णांचे समकालीन कथाकार ठरतात. परंतु कथातंत्राच्या बाबतीत दिवाकर कृष्णांचा कोणताही प्रभाव त्यांच्या कथेवर दिसून येत नाही. उलटपक्षी दिवाकरकृष्णांचे पूर्वसूरी आणि 'मनोरंजन' युगाचे प्रतिनिधी वि. सी. गुर्जर यांच्या कथातंत्राचा आणि मंत्राचा देखील कंटकांवर जबरदस्त प्रभाव असल्याचे आढळून येते. मात्र गोमंतकीय मराठी कथेचा विचार करता असे म्हणावे लागेल की कंटक हेच पहिले २० व्या शतकातले वेधक व लक्षणीय कथाकार. वि. स. सुखटणकर व प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई हे त्यांच्या मागून आले आणि तिखट झाले. त्यांच्या कथालेखनाविषयी बा. द. सातोरकर म्हणतात की, '१९३० पूर्वी ५-७ वर्षांच्या काळात त्यांनी आपली सारी शक्ती लघुकथालेखनाच्या कामी लावली व सुमारे ४०० कथा लिहिल्या.'

त्यांच्या या कथा महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्व मासिकांतून प्रसिद्ध होत होत्या. वि. स. सुखटणकर व प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे पहिले संग्रह निघण्यापूर्वीच १९३० मध्ये त्यांचा 'सुमनगुच्छ' हा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्धही झालेला होता. या दृष्टीने पाहू जाता ते या उभय दिग्गज गोमंतकीय कथाकारामध्ये जेष्ठ कथाकार.

त्यांच्या कथेच्या धटणीवर गुर्जरांची छाप दिसून येत असली तरी गुर्जरांच्या रचनेतील सफाई व

भाषासौष्टव यांची उणीव तिच्यात जाणवल्याविना राहात नाही. मात्र हिराबाई पेडणेकर व गं. कृ. शिरसाट यांच्या नंतरच्या गोमंतकीय मराठी कथेचा विकासाचा टप्पा तिच्यातून ठळकपणे जाणवतो. आणि म्हणूनच गोमंतकीय कथालेखनाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांच्या कथेला अनन्यसाधारण असे महत्त्वही प्राप्त झालेले आहे.

१९३० नंतर त्यांचे आणखी तीन कथासंग्रह निघाले. 'कणसाचे दाणे' (१९३६), 'शहाळी' (१९४१) व 'जाईची फुले' (१९६१) हे ते तीन संग्रह. यावरून एक बाब लक्षात येते ती म्हणजे १९४१ पर्यंत त्यांच्या कथालेखनाचा वेग प्रचंड होतो. पुढे पुढे मात्र तो मंदावत गेला असावा.

'कणसाचे दाणे' हा त्यांचा दुसराच कथासंग्रह त्यावेळचे सुप्रसिद्ध कथाकार य. गो. जोशी यांनी 'माझे प्रकाशन' या आपल्या प्रकाशन संस्थेद्वारे प्रसिद्ध केलेला आहे. यावरून तत्कालीन मराठी कथाविश्वात त्यांना असलेले स्थानही लक्षात यावे. त्यांच्या कथेची वेळीच दखल समीक्षकारांनीही घेतलेली पहावयास मिळते. मात्र मराठी वाङ्मयेतिहासकारानी कथाकार म्हणून त्यांची नोंद घेतल्याचे दिसून येत नाही, ही खेदाचीच गोष्ट म्हणावी लागेल.

'कणसाचे दाणे' या त्यांच्या संग्रहाला मामा वरेरकरांसारख्या प्रतिथयश साहित्यिक-समीक्षकाची प्रस्तावना लाभलेली आहे. त्यात ते लिहितात,

'श्रीयुत सां. घ. कंटक यांनी आपल्या लघुकथांतून कोमल मनोभावनेचे प्रश्न जितक्या हळुवार लेखणीने रेखाटले आहेत, तितके तिचे मार्दव महाराष्ट्रीय लेखकांच्या लेखनात क्वचित आढळते. प्रस्तुत

कथासंग्रहात प्रसिद्ध झालेली प्रत्येक गोष्ट निष्पूर म्हणा किंवा पक्षपाती म्हणा - टीकाकाराच्या समोर ठेवली तर तो त्यांत कदाचित् भाषादोष काढू शकेल, रचनादोष काढू शकेल, पण भावनादोष काढण्याची कोणत्याही प्रामाणिक टीकाकाराला शक्यता होणार नाही.'

प्रस्तुत कथासंग्रहातील कथांच्या स्वरूपाविषयी वरेरकर पुढे म्हणतात, 'या कथा संग्रहातील सर्वच गोष्टी कौतुंबिक आहेत. इतर कथासंग्रहांपेक्षा हा या कथासंग्रहाचा विशेष आहे. आपणाला पदोपदी येणाऱ्या अनुभवांच्या आधारांवर श्री. कंटक यांनी कथारचना केली असल्याने या संग्रहातील गोष्टी वाचताना विशेष आत्मीयता आणि आनंद वाटतो.'

याच संग्रहात 'परिचयापूर्वी' या नावाची एका पोर्तुगीज लेखकाची रूपांतरित कथा आलेली आहे. तिची विशेष नोंद घेऊन वरेरकर म्हणतात की, 'ही रूपांतरित कथा वाचनाऱ्यांस तिच्यांतील भारतीयत्व हगोचर झाल्यावांचून राहणार नाही.' वरेरकरांनी कंटकांच्या अनुवाद कौशल्याला दिलेली ही पावतीच आहे. तसेच त्यांच्या या यशस्वी रूपांतरावरून हेही लक्षात येते की त्यांचाही पोर्तुगीज कथावाङ्मयाचा चांगलाच व्यासंग होता. याच कथेच्या निमित्ताने गोमंतकीय व महाराष्ट्रीय लेखकांच्या लेखनाविषयी वरेरकरांनी नोंदविलेले निरीक्षण मोठे मार्मिक आहे. ते म्हणतात, 'पोर्तुगीजांच्या भावनात्मक वाङ्मयाचा परिणाम गोमंतकीयांच्या भावनावश बुद्धीला जितका चैतन्यदायक झाला तितकाच तो पोषकही झाला. ब्रिटिश लेखकांच्या दांभिक वाङ्मयामुळे आधीच व्यवहारी असलेल्या महाराष्ट्रीयींच्या लेखनाला जास्त रूक्षपणा आला.'

'स्वाभिमान', 'व्यवहारशून्य', 'मीरेची शिकवण', 'वादळ', 'सौंदर्याची उणीव', 'हृदयाची जखम', 'त्याग', 'नको असलेला नाद', 'आईसाठी', 'शेवंती', 'परिचयापूर्वी', 'सुखाचा शोध', 'निलाजरी नवरी', 'तळमळणाले हृदय', 'अस्पृश्य', 'उलटा न्याय', 'लेखकाचे मरण' व 'न सुटणारे कोडे' अशा एकूण १८ कथा प्रस्तुत संग्रहात समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. या कथांशीर्षकांवरून एक नजर जरी फिरवली तरी देखील त्यांतील आशयवैचित्र्य व विषयवैविध्य सहजपणे लक्षात येते. कंटकाचा भारदस्त तसा बहुचर्चित

असा हा कथासंग्रह. त्यांच्या कथालेखनाचा तो एक महत्त्वाचा मैलाचा दगडही आहे.

'स्वाभिमान' या प्रस्तुत संग्रहातल्या पहिल्याच कथेकडे वाचकाचे लक्ष वेधले जाते ते तिच्या आशयातील नवतेमुळे. नवमतवादाचा स्पष्ट प्रभाव या कथेवर आहे. किंबहुना तोच या कथेच्या आशयाचा पाया आहे. परंतु आशयलक्षी कथाशीर्षकाच्या अभावी कथेचा प्रभाव म्हणावा तेवढा जाणवत नाही. भाषेचा अपुरा अभ्यास व व्यासंगाचा अभाव याच्यातून हा दोष उदभवला असावा. प्रस्तुत शीर्षकाऐवजी 'जेनीची शिकवण' असे आशयगर्भ शीर्षक या कथेला दिले असते तर तिचा प्रभाव शतगुणित झाला असता. आणि मराठीतील ती एक उत्कृष्ट कथाही ठरली असती. या संदर्भात एक गोष्ट आठवते ती वामनकृष्ण चोरघडे यांच्या क्रांतीकारक 'काचेची किमया' या कथेची. वास्तविक लेखकाने तिचे नामकरण 'सापडलेली बहिण' असे केले होते. परंतु 'प्रतिभा'चे संपादक के. नारायण काळे यांनी तिचे फिरून दुसरे बारसे केले व तिला प्रस्तुत नाव दिले. आणि कथेच्या आशयाची व्याप्ती आणि सघनता शतपटीने वाढली. फलस्वरूप वामनकृष्ण चोरघडे प्रथम श्रेणीचे कथाकार म्हणून गणले जाऊ लागले. तेव्हा एखाद्या कथाकाराच्या वा साहित्यिकाच्या जडणघडणीमध्ये सुजाण आणि प्रगल्भ, व्यासंगी संपादकाचाही केवढा मोठा वाटा असू शकतो आणि त्याची भूमिका कसा चमत्कार घडवून आणू शकते याचा बोध या घटनेतून होतो. प्रस्तुत संग्रहात 'मीरेची शिकवण' या कथेचे अशा प्रकारचे शीर्षक पहावयास मिळते. शीर्षक समर्पक व आशयपूर्ण आहे. परंतु कथेत रचनातंत्राकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाल्याचे आढळून येते. त्यामुळे कथा प्रभावहीन बनते. रचनेचा निकृष्ट नमुना व त्यामुळे एका सक्षम कथाबीजाचा झालेला कोंडमारा या कथेत पहावयास मिळतो. त्यांच्या एकूणच कथालेखनातून कमी अधिक हाच अनुभव येतो. कथेमध्ये 'काय सांगावयाचे?' आणि 'ते कसे सांगावयाचे?' या दोन्ही उगरींवर सारख्याच कौशल्याने आणि हुकमतीने नियंत्रण ठेवावयाचे असते, याचे भान कंटकांना पुरेशे असलेले जाणवत नाही. परिणामतः त्यांच्या कथेच्या तंत्रमंत्रामध्ये अपरिपक्वता व

उतावळेपणा यांचे दर्शन घडून येते. या संदर्भात बा. द. सातोस्करांनी काढलेले उद्गारही मर्मग्राही आहेत. ते म्हणतात,

... अतिवाचनाचा आणि शीघ्र लेखनाचा एक दुष्परिणाम त्यांच्या लेखनात दिसतो तो उथळपणा. त्यांची कथाबीजे काही वेळा इतकी सुंदर व मनात काही काळ घोळत राहिली असती आणि मग कथेचा आकार घेऊन ती कागदावर उतरली असती तर उत्कृष्ट लघुकथांचा नमुना ठरली असती. पण कंटाकांना साहित्याच्या प्रसववेदना सहन होत नाहीत. डोक्यात शिरलेली एखादी भावना, कल्पना किंवा प्रसंग केव्हा एकदा शब्दरूपाने व्यक्त करू असे त्यांना होत असते.'

प्रस्तुत संग्रहातील त्यांच्या इतर लक्षवेधक कथा म्हणजे 'आईसाठी', 'परिचयापूर्वी' व 'निलाजरी नवरी' या होत. पैकी 'आईसाठी' या कथेत सावत्र आईच्या जुलुमाला बळी पडलेल्या एक निरागस बालकाची मृत आईच्या पाश्चात आईच्या मायेसाठी चाललेली तळमळ ही कथाविषय बनलेली आहे. तर 'निलाजरी नवरी' या कथेत उधाम व निर्ढाविलेल्या नवऱ्या मुलाला नापसंत ठरवून, लग्नाच्या बाबतीत मुलाइतकेच मुलीलाही निवडीचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे असे ठणकावून सांगणारी धीट 'हंसा' चित्रित केलेली आहे. हाच विषय प्रा. लक्ष्मण सरदेसाई यांनी आपल्या 'हंसा' याच शीर्षकाच्या कथेतून सर्वसामर्थ्यानिशी परिणामकारकपणे व्यक्त केलेला पुढे पहावयास मिळतो. मात्र दोन्ही कथांची कथानके वेगवेगळी आहेत. दोन्ही कथानकांवर आशयगर्भित नवमतवादाचा स्पष्ट प्रभाव मात्र जाणवल्याविना रहात नाही.

'परिचयापूर्वी' हे एका पोर्तुगीज कथेचे रूपांतर आहे. परंतु ते लेखकाला चांगलेच जमलेले आहे. अथपासून इतिपर्यंत केवळ संवादतंत्रामध्ये लिहिलेली ही कथा रचनेचा एक वेगळा प्रयोग म्हणून स्मरणात रहाते. परंतु याच तंत्रातली 'सावली' ही कथा तत्पूर्वी प्रा. लक्ष्मणरावांनी लिहून प्रसिद्ध केलेली होती हे लक्षात घेतल्यास कंटाकांच्या रचनेतील नाविन्य नक्कल ठरते. तरी देखील कंटाकांनी तंत्राचे प्रयोग केलेच नाहीत असे म्हणता येणार नाही. तसे काही प्रयोग करण्याचा त्यांनी प्रयत्न जरूर केलेले आहेत. परंतु तिथेही त्यांना

औचित्यविवेक राखता आला नाही. प्रस्तुत संग्रहातील 'शेवती' व 'सुखाचा शोध' या कथा याची उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. पहिल्या कथेचा प्रारंभ नियतकालिकाच्या संपादकाकडून आलेल्या चौकटीतल्या पत्राने केलेला असून दुसरीत पत्र आणि पत्रोत्तर निवेदनांतर्गत वापरलेले आहे. परंतु त्यातून तंत्र-मंत्राचा संयोग झालेला दिसून येत नाही. परिणामता कथा सुमार बनल्या आहेत.

वरकरांनी म्हटल्याप्रमाणे कंटाकांच्या लेखनात जसे हे रचनादोष दिसून येतात तसेच भाषादोषही वर साधार विवेचन झालेलेच आहे. त्याशिवाय भाषेचा वापर करताना त्यांच्यातील ढीलाई आणि सूचकतेचा अभाव हे प्रमुख दोष आढळतात. शिवाय त्यांची भाषा बरीचशी इंग्रजाळलेली दिसून येते. विशेषेकरून त्यांची शब्दयोजना व वाक्यरचना यातून हे दोष प्रत्ययास येतात. उदाहरणादाखल पुढील काही नमुना वाक्ये पहाता येतील:

'इतक्यात बुटांच्या खोटांचा हलका आवाज माझ्या कानी आला. (मीरेची शिकवण) इतका काळपर्यंत ज्या शेताच्या पेरणीने सासरचे पोषण झाले ते शेत सोडण्याची दुर्बुद्धि नवऱ्याने केल्याबद्दल त्याच्या बायकोचे हृदय दुःखल्यास झाले.' (हृदयाची जखम), इत्यादी.

प्रस्तुत संग्रहात हा भाषादोष प्रामुख्याने नजरेत भरतो याचे कारण काय असावे बरे? असा प्रश्न पडतो. त्याचे उत्तर शोधू जाता लक्षात येते की आपल्या पहिल्या कथासंग्रहाच्या प्रकाशनानंतर कंटाक उपजिविकेचे साधन म्हणून इंग्रजी लेखनाकडे-तेही वृत्तपत्रीय-वळले. आणि बरीच वर्षे पुढे त्यात ते रूढले आणि रमलेही. त्यांच्या या इंग्रजी व्यासंगाचा व लेखनाचा परिणाम त्यांच्या अजाणतेपणी त्यांच्या भाषेवर मोठ्या प्रमाणावर झालेला पहावयास मिळतो. फलस्वरूप त्यांच्या कथेमध्ये इंग्रजी वळणाची वाक्यरचना सर्रासपणे आढळून येते. परिणामतः भाषा कृत्रिम, बोजड व चैतन्यहीन बनली आहे. आणि अस्वभाविकतेमुळे रसभंगासारख्या विघ्नाला ती कथिमधी आमंत्रणही देते.

परंतु तत्कालीन कथेचा विचार करता हे दोष फार मोठे म्हणता येणार नाहीत. शिवाय कंटाक हे

'लोकप्रिय' या सदरात मोडणारे कथाकार आहेत. नवप्रवर्तक नव्हेत हा मुद्दाही विचारात घ्यावा लागेल. सर्वसामान्य माणसाला आकृष्ट करणारे, संसारात क्षणोक्षणी आणि जागोजागी येणारे अनुभवच त्यांनी आपल्या या कथांमधून अक्षरबद्ध केलेले आहेत. आणि म्हणूनच न. चिं. केळकरांनी त्यांच्या या कथांना 'संसारातील अनुभवाची टिपणे' असे जे म्हटले आहे ते यथार्थच होय. त्यात अनुभव आहेत परंतु अनुभवांतला भरघोसपणा नाही. हे अनुभव टिपणवजाच आहेत. मात्र, 'अलिकडे प्रसिद्ध होणाऱ्या लघुकथासंग्रहात त्यांचा नंबर बराच वरचा लागेल.' या शब्दांत प्रो. वा. म. जोशीसारख्या जेष्ठ आणि जाणत्या वाङ्मय समीक्षकाने प्रस्तुत संग्रहाचा गुणगौरव केलेला आहे, हेही विसरून चालणार नाही. 'परिणामकारक वर्णनशैलीने प्रसंग डोळ्यांपुढे आणण्याची कंटक यांची हातोटी वाखाणण्यासारखी आहे.' असे सांगून, 'या संग्रहाने गोमंतकीय मराठी वाङ्मयात महत्त्वाची भर घातली आहे.' असे जे 'ज्ञानप्रकाश' म्हणते ते खरेच आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील 'गोष्टी'च्या नाजूकपणाची दखल विशेषत्वाने घेऊन 'केसरी'ने आपला अभिप्राय देताना म्हटले आहे की, 'हे 'कणसाचे दाणे' फार रसदार व पुष्टिदायक आहेत... या लघुकथा लेखकाच्या प्रत्यक्ष अनुभवांतून निर्माण झालेल्या असल्याकारणाने त्यात विशेष प्रकारचा जिव्हाळा उत्पन्न झाला आहे. अंतःकरणातील विविध भाव नाजूक हाताने रेखाटण्याची कला लेखकास चांगली साधली आहे. बहुतेक सर्व कथा हृदयस्पर्शी आहेत व त्या वाचित असतां मनांत नाना प्रकारच्या उच्च व कोमल भावन उद्भूत होतात.'

आपल्या या संदर्भात कंटक म्हणतात, 'जे बरेवाईट प्रसंग मी किंवा माझ्या परिचितानी वेळोवेळी अनुभवले तेच साध्यासुध्या भाषेत कथेच्या कोंढणात बसविण्याचे काम माझ्या हातून घडले आहे. माझे आजपर्यंतचे आयुष्य जीवनाचा बिकट प्रश्न सोडविण्यातच व्यतीत झाल्याने माझी लेखणी बव्हंशी जीवनाविष्करणांतच गुरफटणे साहजिकच आहे.'

त्यांच्या या आत्मकथनातून एक महत्त्वाचा मुद्दा अधोरेखित होतो तो म्हणजे त्यांच्या या कथालेखनाला प्रत्यक्ष जीवनाचा आधार आहे. पाहिलेल्या, ऐकलेल्या

वा प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या जीवनानुभवनांचा त्यांनी आपल्या लेखनातून कथारूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

त्यांच्या प्रस्तुत संग्रहाला हिंगणे येथील नथीबाई ठाकरसी महिला विद्यापीठाने आपल्या सर्व शाखांतून पाठ्यपुस्तक म्हणून मान्यता दिलेली होती. तसेच पुण्याच्या डेक्कन वर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीने त्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केलेली होती. यावरून त्यांतील कथांचे 'सुबोधमूल्य' लक्षात येऊ शकते. त्यांच्या या 'सुबोधकथा' एकापरीने 'संस्कारकथा'च आहेत हेच यातून सिद्ध होते. पुढे पं. महादेवशास्त्री जोशींनी ज्या प्रकारच्या कथा लिहिल्या खरे तर त्याचा उपोद्घात कंटकांनी केला, तेच या कथेचे प्रवर्तक होत, असेच म्हणावे लागेल. महाराष्ट्रातील सर्व नियतकालिकानी व नामांकित साहित्यिकांनी प्रस्तुत संग्रहाचा गुणगौरव केलेला आहे.

उपरोक्त प्रोत्साहनातून आलेल्या हुरूपामुळे त्यांनी आपला 'शहाळी' हा तिसरा कथासंग्रह सिद्ध केला. 'काही रसिक संपादक-वाचकांचा आग्रह या द्विविध कारणांमुळे' त्यांच्या हातून जे कथालेखन अधूनमधून निर्माण झाले त्याचा हा संग्रह. बा. द. सातोस्करांनी आपल्या सागर साहित्यामार्फत तो १९४९ मध्ये प्रसिद्ध केला. या संग्रहाला त्यांनी 'हितगुज' हे प्रास्ताविक जोडलेले आहे. त्यातून कंटकांनी आपल्या या संग्रहातील कथांविषयी वाचकांशी जे हितगुज केलेले आहे त्यातून कथाकार म्हणून त्यांची झालेली जडण-घडण, त्यांची लेखनकला, त्यांच्या कथांचे विषय, आशय व स्वरूप-रचना, इत्यादी बाबींवर झगझगीत प्रकाश पडत असल्याने ते पुढे देण्याचा मोह आवरत नाही. ते लिहितात,

'कथावाङ्मयातून मानसिक आंदोलनाचा इतिहास निर्माण होत असतो. त्या आंदोलनातून व्यक्तित्वाचा विकास होत असतो, आणि त्यांतून जीवनाचा अविष्कार होत जातो. माझ्या पूर्वीच्या कथा संग्रहातील कथांप्रमाणेच या संग्रहातील कथाही मानवी मनाच्या आंदोलनावर आधारलेल्या आहेत - सत्यसृष्टीतील प्रत्यक्ष घटनांच्या पायावर उभारलेल्या आहेत. कित्येक कथांतील प्रसंग कमीअधिक प्रमाणात सत्य आहेत तर कित्येकातली व्यक्ति प्रत्यक्ष

पाहिलेल्या आहेत. मानवी स्वभावाचे जे जे बरेवाईट नमुने माझ्या प्रत्यक्ष अवलोकनात आले आणि ज्या प्रसंगाची मला प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष अनुभूति मिळाली त्या व्यक्तींच्या स्वभावांची आणि प्रसंगांची ही स्मृतिचित्रे आहेत. या कथांवर कलेची गडद छाया पडली नसेल पण या कथा म्हणजे मानवी जीवनातील आशा, आकांक्षा, विचार आणि विकार यांची वास्तवपूर्ण नोंद आहे - विविधतापूर्ण जीवनाचा हा इतिहास आहे.'

आपल्या अनुभवांना कलात्मक रूप देण्यात आपण कमी पडलो याची जाणिव त्यांना आहे. आणि याची प्रांजळ कबुलीच त्यांनी उपरोक्त मनोगतातून देऊन ठेवलेली आहे. बऱ्याच कथांतून त्यांना ही 'स्मृतिचित्रे' कथेच्या सूत्रात व्यवस्थित आणि परिणामकारकरित्या गुंफता आलेली नाहीत आणि म्हणून 'विविधतापूर्ण जीवनाचा इतिहास' पुरेशे कथारूप घेऊ शकला नाही.

'मायेच्या पोटी', 'कलंकिता', 'कवि आणि कोकिळा', 'रंगीत संसार', 'अक्काचे अश्रू', 'फसवेगिरी', 'हटी कोण?' व 'त्यागाचे समाधान' अशा अवघ्या आठच कथा प्रस्तुत संग्रहात आलेल्या आहेत.

उपरोक्त कथांपैकी 'मायेच्या पोटी' व 'कलंकिता' या उत्कृष्ट कथाबीज असलेल्या कथा आहेत. परंतु त्यांच्या विकासात कंटाकांची कलात्मक जाणिव तोकडी पडलेली आहे. एखाद्या प्रथम दर्जाच्या कथाकाराच्या डोक्यांत ही कथाबीजे पडली असती तर त्यांचे सोने झाले असते. कंटाकांनी त्यांना आपल्या वकूबानुसार न्याय देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे हे खरेच परंतु जीवनजाणिवेची प्रगल्भता त्यातून दिसून येत नाही हेही खरे. दोन्ही कथांची रचना पोषणित असून अखेरीला विस्मयचकित करणारी कलाटणी मिळून कथा संपते. 'मायेच्या पोटी' या कथेत प्रत्यक्ष रक्ताचे नाते व व्यवहारी मतलबीपणा यांच्यातील द्बद्ध चित्रित केलेले असले तरी त्यातील तीव्रता त्यांना साधलेली नाही. एक परिचितता आपले शीलरक्षण करण्यासाठी वेश्या असल्याचा बहाणा करून शीलरक्षण तर करतच शिवाय त्याच भांडवलावर स्वतःचा जीवही कसा जगवते याचे कारुण्यपूर्ण व मार्मिक दर्शन त्यांनी 'कलंकिता' या कथेतून घडविले आहे. मात्र हा दाहक जीवनानुभव

व्यक्त करण्यात त्यांची प्रतिभाशक्ती उणी पडते नपेक्षा ही एक मराठीतील उत्कृष्ट कथा ठरती. 'अक्काचे अश्रू' ही प्रस्तुत संग्रहातील आणखी एक लक्षवेधक कथा. चांगले कथाबीज असूनही प्रभावहीन बनलेली.

'कलंकिता', 'हटी कोण?', 'रंगीत संसार' व 'कवि आणि कोकिळा' या कथांमधून कंटाकाच्या स्वभावतला उपजत मिस्किलपणा ठायीठायी दिसून येतो. मात्र विनोदी म्हणता येईल अशी कथा त्यांच्या कथासृष्टीत अभावानेच आढळते.

प्रस्तुत संग्रहातील काही कथांवर नवमतवादाचा स्पष्ट प्रभाव असलेला जाणवतो. या वादाच्या प्रतिपादनासाठीच त्यातील 'फसवेगिरी' ही कथा त्यांनी लिहिली तर नसेल ना, अशी एकवेळ शंकाही येते. नवमतवादाची केलेली मीमांसा आणि त्यातील दिखावू ढोंगीपणा, दांभिकपणा या गोष्टी तिच्यातून स्पष्टपणे अधोरेखित केलेल्या आहेत. या कथेच्या कथानकांतर्गत कथानायक म्हणतो,

'... माझी नवमतवादी बाजू एकेरी स्वरूपाची होती, आजचा नवमतवाद म्हणजे आपणाला हवं ते करण्याला एक सोपा मार्ग आहे अशीच बहुतेकांची समजूत झालेली नाही का? दुसऱ्याच्या बायकांशी विधिविधे न बाळगता वागू पाहणारे काही 'नवमतवादी' स्वपत्नीच्या शीलाबद्दल केवढी खबरदारी घेतात हे नाही का आपण पहात? आणि त्यांच्या वागण्यातील दुटप्पीपणा तरी किती?

आपल्या दिवाणखान्यात श्रीकृष्णाचं चित्र लावतील व श्रीकृष्ण भगवान सोळा हजार स्त्रियांचा नाथ होता म्हणून नवमतवादाच्या पुरस्कारार्थ आपण ती तसबीर लावली आहे असेच सांगतील; आणि सनातन्यासमक्ष त्याच तसबिरीला नमस्कारही करतील.'

मात्र नवमतवादाचे प्रभावी तत्वज्ञान मांडणारी कलेच्या दृष्टीनेही उजवी असलेली 'कणसाचे दाणे' मधील 'स्वाभिमान' ही कथा त्यांना चांगली जमलेली आहे, हे या संदर्भात सांगायचे लागेल.

त्यांचे एक स्नेही आणि 'सुबोध' मासिकाचे एक सहकारी रा. मा. पै. यांनी त्यांच्या कथालेखनाविषयी आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. त्यातून कंटाकांच्या

गुणावगुणांनी मंडित कथेच्या स्वरुपाविषयीचे व कसदारपणाविषयीचे डोळस मूल्यमापन केलेले जाणवते. पै म्हणतात,

'कौटुंबिक खाचाओचांवर पारदर्शक प्रकाशझोत पाडणारा भेदक निरिक्षणशक्तीचा विशेष गुण कंटकांच्या लेखनामध्ये आहे. त्यांच्या भेदक निरिक्षणशक्तीला अभ्यासाची, कलेची व विचार संपन्नतेची जोड मिळाली असती तर कंटक हे मराठीतले एक नाणावलेले कथाकार झाले असते.'

श्रीयुत पैचे हे उद्गार अगदी यथार्थ आहेत असेच कंटकांच्या कथेच्या कुणाही अभ्यासकाला वाटेल. परंतु असे का झाले असावे? वृत्तपत्रीय लेखनाच्या 'तात्कालिकते'चा प्रभाव त्यांच्यावर झाला असावा. आणि स्तंभलेखनातून जसा सखोलपणाचा, कसदारपणाचा वव्हंशी अभावच दिसून येतो, एक प्रकारचा चटपटीतपणा दिसून येतो, तोच प्रकार त्याच्या कथालेखनाच्या बाबतीत घडला असावा असा तर्क करायला निश्चितपणे वाव आहे.

सातोस्करांनी त्यांच्या कथालेखनाचा मर्यादा दाखवून दिलेल्या असल्या तरी त्यात काही गुणही असल्याचे ते मान्य करताना लिहितात,

'खेळीमेळीच्या कौटुंबिक कथा लिहिण्यात कंटक कुशल आहेत. कधी त्यांची एखादी जमलेली गोष्ट वाचली म्हणजे मला वि. सी. गुर्जरांच्या गोष्टीची आठवण येते.'

सातोस्करांचे उपरोक्त विधान शंभर टक्के खरे आहे. कंटकांवर गुर्जरांचा जबरदस्त प्रभाव असलेला दिसून येतो. किंबहुना गुर्जरांनी लिहिलेली 'गृहकथा' पुढे कंटकांनी 'कुटुंबकथा' बनविण्याचा बराचसा यशस्वी प्रयत्न केला असेच म्हणावे लागेल. त्यापुढे जाऊन य. गो. जोशींनी तिच्या भाळी सौभाग्याचा टिळा लावून तिला 'कुलवती'ची प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. त्याही पुढे पं. महादेवशास्त्री जोशी यांनी या कथेवर संस्कार करून तिला 'कुटुंबसंस्कार कथे'चा साज चढविला असे म्हणता येईल. माझ्या मते गुर्जर-कंटक-जोशी-शास्त्री अशी या कथेची एक विकासशृंखला निश्चितपणे दाखविता येते.

'सुबोध' हा कंटकांच्या कथेतील कथार्थाचा

स्थायीभाव होय. हा मुद्दा लक्षात घेतला तर त्यांची कथा लघुकथेपेक्षा 'गोष्ट' वा 'कहाणी'कडे का झुकते याचे उत्तर आपाततः मिळून जाते. 'घरगुती वातावरण आणि व्यक्तींच्या जीवनाचा कलात्मक विकास' हे त्यांच्या कथालेखनाचे चमकदार वैशिष्ट्य म्हणून जे सातोस्कर सांगतात त्याचाही सांधा कंटकांच्या कथेतील 'सुबोधत्वा'शी जुळणारी आहे. सातोस्कर पुढे म्हणतात,

'मराठी भाषेत कौटुंबिक जीवनाचे यथातथ्य चित्रण करणारे जे थोडेच कलावान् लेखक आहेत त्यात श्री कंटक यांची गणना होते. त्यांचे लेखन सौज्वळ आणि भावमय असते. गोमंतकातील लेखकांच्या लिखाणावर प्रादेशिकता व वैषयिकता या दोन 'गुणां'चे आरोप टिकाकार करीत असतात; हे दोन्ही 'गुण' कंटकांच्या वाङ्मयात अभावानेच तळपतात.'

त्यांच्या कथांचे चार संग्रह निघाले असले तरी अनेक कथा असंग्रहित राहिल्या आहेत. शिवाय त्यांच्या 'अप्रकाशित शंभरेक कथा आहेत.' असे सातोस्कर म्हणतात. यावरून त्यांच्या बहुप्रसव लेखणीचा प्रत्यय येतो. संख्येच्या बाबतीत प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाईंच्या नंतर त्यांचाच क्रमांक लागेल. मात्र गुणात्मकतेत ते त्यांची उंची गाठू शकत नाहीत. पण त्यांनी अगदीच निकृष्टही लिहिले नाही. नपेक्षा य. गो. जोशी सारखा अव्वल कथाकार त्यांच्या कथांचा संग्रह काढताच ना. दर्जाच्या बाबतीत त्याचा आलेख उंचावलेला नसला तरी तो घसरलाही नाही हे लक्षात घ्यावे लागेल. आपल्या कथेतून 'मनोरंजन' युगाला त्यांनी पूर्ण न्याय देण्याचा प्रयत्न कसोशीने केला. शेराच घायचा झाला तर त्याच्या कथेला 'समाधानकारक' असा शेरा देता येईल.

कंटक गोमंतकीय कथाकार असले तरी त्यांना प्रादेशिक कथाकार म्हणता येणार नाही. कारण अगदी उघडच आहे, त्याच्या कथा प्रादेशिक नाहीत. झाले काय की गोमंतकीय कथालेखक म्हणजे तो प्रादेशिक कथाकारच असला पाहिजे आणि त्याने लिहिलेली कथा ही प्रादेशिकच कथा, अशी एक गल्लत या अपसमजाच्या मुळाशी आहे. मराठी कथेच्या या कालखंडात हा अपसमज रूजून दृढ होण्याचे कारण म्हणजे मुंबई-पुणे या शहरांपासून गोव्याचे दुरत्व. आणि शहरांपासून दूर असलेले ठिकाण म्हणजे प्रदेश अशी एक ढोबळ

संकल्पना त्याकाळी रूढ झाली. म्हणून गोव्याला पर्यायवाचक म्हणून 'प्रादेशिक' हा शब्द तिथे रूजला आणि रूढला असावा. (मात्र सुखणटकरांनी ही संकल्पना जाणिवपूर्वक वापरलेली होती, हेही इथे कटाक्षाने लक्षात घेतले पाहिजे.) या अर्थाने सारेच गोमंतकीय कथाकार प्रादेशिक म्हणून उभ्या महाराष्ट्रात ओळखले जाऊ लागले. या वाचार्थाने कंटक प्रादेशिक कथाकार ठरले. त्यांच्या काही कथांमध्ये नाही म्हणायला गोमंतकीय निसर्गाचा व वातावरणाचा पार्श्वभूमीदाखल उपयोग करून घेतलेला आहे, हे खरेच. पण म्हणून ती प्रादेशिक कथा ठरत नाही. कारण तिच्यातून गोमंतकीय जनजीवनाचा मूलगामी वेध घेतलेला कोठेच आढळून येत नाही. या संदर्भात सातोस्करांनी त्यांच्या कथेच्या जातकुळीविषयी केलेले मतप्रदर्शन विचारात घेण्यासारखे आहे. ते लिहितात,

'त्यांच्या अनेक कथात गोव्यातील वातावरण व पार्श्वभूमी असली आणि गोमंतकीय प्रादेशिक कथालेखकांच्या नामावलीत समीक्षक त्यांचा समावेश करित असले तरी गोमंतकातील जीवनाचे मूलग्राही दर्शन त्यांच्या कथांत घडत नाही. त्यांच्याच नव्हे, ज्यांच्या लेखनावर प्रादेशिकत्वाचा छाप मारण्यात आलेला आहे असे अनेक लेखक खऱ्या अर्थाने प्रादेशिक नाहीत. गोमंतकीय वातावरण ते निर्माण करू शकतात एवढेच.'

'स्वाभीमान' मधील जेनी, शेवंती, 'निलाजरी नवरी' मधील हंसा आणि 'कलंकिता' मधील यल्लुमा असे काही समर्थ अपवाद सोडले तर कंटकांची कथा व्यक्तिचित्रणात उणी पडते. ती प्रामुख्याने घटनामध्येच गुरफटून जाते, मनोरंजक गोष्ट सांगण्यातच दंगून जाते. ज्या माणसाची ते गोष्ट सांगतात त्या माणसातील 'माणसा'चा वेध घेण्याचे राहूनच जाते. म्हणून त्यांच्या कथांतून अनेकविध माणसे भेटतात पण लक्षात राहातच ती मोजकीच. एखादी शेवंती, हंसा, यल्लुमा किंवा जेनी. बरस !

- डॉ. बाळकृष्णजी कानोळकर